

Муҳаммаджон Мирзамуҳамедов

Русчадан Мухтор Ниёзов таржимаси

СУНБУЛ

Қисса

Уша баҳорда Мухторхон уйга пиёда қайтишни одат қилиб олди.

Уйқуга кетаётган шаҳар бўйлаб оқшомги, баъзан эса, тунги сайрлар аввалига унга ғалати, ғайриодатий туюлди, ҳатто ғашини келтирди, чунки қимматли вақтини бекорга исроф қилгиси келмасди, кейин, бора-бора бунга кўникиб кетди ва бу сайрларни яхши кўриб қолди чамаси, зинадан даҳлизга тушиб келиб, эшик олдида мунтазир турган шофёрига: «сен бугун бўшсан!» деб жавоб бериб юборадиган бўлди.

Мухторхон бу кечки сайрларни шифокорларни нимадандир ташвишга солиб қўйган, улар сўнгги пайтларда жуда эҳтиётини қиладиган бўлиб қолган юраги туфайли эмас, балки «ахир одам бир кеча-кундуз мобайнида ақалли ярим соатгина ўз-ўзи билан танҳо қолишга ҳаққи бор-ку, ахир умр ҳам оқар сувдек ўтиб, ёш ҳам бир жойга бориб қолди, бу вақт ичида бошидан қанча-қанча воқеа-ҳодисаларни кечирмади, озмунча иш қилиб қўймади, буларнинг ҳаммасини сарҳисоб қиладиган пайт етди», деган андишага бориб одат қилганди.

Мухторхон қилган ишлари, кўрган-кечирганлари ҳақида фўқат сайр қилиб юрган кезларидагина хаёл сурмасди. У рўёбга чиқарган асарлари ҳақида кўп ўйлар, уларда қўлга киритган ютуқлари, йўл қўйган камчиликларини билолмай қийналар, эрталабки нонушта пайтида ҳам, ҳаворанг «Волга»сида ишига кетаётганида ҳам, хонасида ёлғиз қолиб, бўлғувси тамошалар учун танланган кийимлар ва безакларнинг хомаки нусхаларини кўздан кечираётганида ҳам тинмай шулар ҳақида ўйларди. Уни ўз ижодий ишларидан кўнгли тўлмаслигигина бунга мажбур этмасди: ижодкор одам ҳеч қачон чўққини эгалладим, деб айтолмайди. Хизматлари эвазига катта

обрў қозониб, буюк санъаткор сифатида ном чиқарган кимсан Мухторхоннинг шаънига айтилган сўзлар, ноҳақ, шафқатсиз таъналар, худди шундай эгри кўнгил одамлар томонидан отилган бўхтон тошлари уни бундай қилишга мажбур этарди.

Башарти Мухторхонга, сени худди мана шу таънали ва шафқатсиз сўзлар хаёл суришга, ўз ёғинга ўзинг қовурилишинга мажбур қилипти, дейиладиган бўлса, у бунини ҳеч қачон бўйнига олмаган бўларди.

Ушанда, танқидчи Қадимийнинг мақоласи босилиб чиққан куни, бадий кенгашнинг барча аъзолари, нафақат бадий кенгаш аъзолари, балки, ҳамма эшитсин учун Мухторхон баланд овоз билан шундай деди:

— Мен ҳурматли бадий кенгаш аъзоларидан театрни аллақандай чаласаводдан... санъат соҳасига ноўрин аралашиб юрган қаллобдан халос қилишларини сўрайман. Бу одам билан баҳслашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ, агар истасангиз, ҳатто, жиноят деб айтган бўлардим.

Шу билан Мухторхон ўша мақоладаги аччиқ сўзларнинг ўзига қаратилган бутун захрини гўё йўқ қилгандай бўлди. Лекин захрини йўқ қилатуриб, бировнинг ноҳақлиги туфайли қалби яраланиб қолганини сезмаган эди. Кенгаш мажлисидан сўнг унинг мазаси қочди. Аҳволини жуда оғир деб бўлмаса-да, кўкраги бир неча дақиқа ачишиб оғриди ва томоғига қаттиқ бир нарса тиқилгандай бўлди. Мухторхон йиқилиб тушмаслик учун хонасидаги столнинг қиррасидан ушлаб қолди. Аммо бу ҳолат бор-йўғи бир нафасгина давом этди-ю, ўтиб кетди. У ўзини яна енгил ҳис қилди, тетикланди ва бу оний беҳолликни қаттиқ чарчаганидан кўрди.

Бугун жуда серғалва кун бўлди. Иккинчи кўринишнинг монтажи негадир ҳеч қовушмади, режиссёр ёрдамчиси касал бўлиб ишга келмади, ҳамма нарсага бошқош одам бетобланиб қолдимиз, иш олдинга босмай, иш-кал чиқаверди.

Жароҳат ҳадеганда битиб кетмади. Мухторхон бунини сезмаса-да, танасини нимадир кемираётганини ҳис қиларди. Ярани шифокорлар аниқлашди. Навбатдаги кўрик пайтида бу улуғ инсоннинг юрак деб аталмиш мотори бежо ишлаётганлиги маълум бўлди. Кейинроқ Анвар, Мухторхонни даволовчи шифокор, шунчаки унга тайинлагандек:

— Юрак фаолиятини рағбатлантириш керак... Ҳаракат қилиш керак, ошнам, ҳаракат, — деди.

У шифокорларнинг огоҳлантиришларига ҳам қулоқ солмади. Уларнинг огоҳлантиришларини ҳалиги нодон ва қаллоб санъатшуноснинг айбиномасини рад этгандек тўғридан-тўғри рад этмай, эътибор қилмай қўяқолди. Буни парво қилиб ўтиришга арзимайдиган нарсага йўйди, орқага ташлаб, унутиб юбориш мумкин, деб ҳисоблаб, унутиб юборди. Мухторохоннинг табиаати четдан бўладиган зуғумни кўтармасди. Баъзан, ҳатто фойдали маслаҳатгўйлардан жаҳли чиқарди. Борди-ю, спектакль талқинида бирон нимани ўзгартирса, буни узоқ мулоҳазадан кейин, шунда ҳам дўстлари, танқидчилар тавсия қилган йўналишдан тамоман бошқача йўналишда амалга оширарди. Мухторхон ўзгартирилиши муқаррар бўлган нарсани ўзи пайқар ва уни ўзгартирар, бундан унинг фикрича, асар ютар эди. Яхши нарса аъло бўлиб қолиши мумкин. Мукамаллик эса — санъаткорнинг бутун интилишларидан кузатган мақсадни шу-да!

Шундай қилиб, у уйқуга чўмган шаҳар бўйлаб ярадор ҳолда юриб борар экан, яраси тузалмаслигидан беҳабар, сезилмас оғриқ уни ниманидир излашга, қандайдир тушуниб бўлмас қониқмаслик азобини тортишга мажбур қилаётганини билмасди. Сайрлари ҳордиқ чиқариш онлари бўлмай, фикр ва ҳис-туйғуларининг иш соатлари бўлар эди.

У гоҳида ўзининг ёлғизлигидан безор бўлиб кетар, ҳаммадан ажралиб, якка-ёлғиз бўлиб қолгандай туюлган пайтлари унинг ҳаёт билан энг шиддатли, энг қизғин кураш онлари бўларди. Бунга ҳеч ким, асло ҳеч қим, ҳатто хаёлан ҳалақит бермаслиги лозим эди. Бир куни Мухторхон ҳаво ранг «Волга» кўчанинг соя томонидан сездирмай, орқасидан эргашиб келаётганини, садоқатли ва олижаноб Ҳамид уни кузатиб қўйишга уринаётганини ногоҳ кўриб қолди-да, орқасига қайтиб бориб, машинанинг энгигини шартта очди-ю:

— Бундай қила кўрма... Ҳеч қачон бу ишни хаёлингга келтирма! — деб уришиб берди.

Шу-шу Ҳамид уни орқасидан кузатмайдиган бўлди. Борди-ю, Ҳамиднинг калласига хўжайинини уйигача сездирмай кузатиб қўйиш фикри келганида ҳам, бундай имкониятга эга бўлмасди. Айнан ўша баҳорда Мухторхон Ҳамид ишлайдиган муассасадан кетган эди.

Ўша баҳор кечикиб келди. Юракни сиқадиган совуқ ёмғир тинмай ёғарди. Ундан баҳор — мартнинг эмас, январь — қор ҳиди келарди. Кўча ҳувиллаб қолган. Совуқ одам этини жунжитиради. Ҳаммаёқ зах. Бу юракни

сиқувчи захдан қаёққа қочиб қутулишни билмасди одам. Лекин ўша куни ёмғир бирдан тиниб, булутлар тарқай бошлади. Баданга иссиқ теккандай бўлди. Ҳар қалай кечга бориб, кўчалар қуриб қолди ва Мухторхон соябонини ҳам олмай, одатдаги сайрига чиқиб кетди. Унинг кайфи чоғ эди, ёмғирпўшини билагига ташлаб олган ҳолда йўлкадан бардам қадам ташлаб борарди.

Инсон ҳаётида ўз йўлидаги бурилишни ҳали кўрмай туриб, бурилмоқчи бўлган онлар ногоҳ кечади. Бундай онларда унинг юраги ҳам қувонч, ҳам хавотир билан тўла уради. Хавотирдан кўра унда қувонч кўпроқ бўлади, албатта.

Мухторхон ўзининг ҳаяжонга тўла хаёлларига берилиб кетиб, бирдан кишини маст қилувчи ҳидларни уфуриб, апрель шамоли турганини, кетидан ёмғир шаррос қуйиб юборганини сезмай қолди. Бу энди ҳақиқий баҳор ёмғири эди.

Институтга қайтиши керак. Чунки уйига қараганда институт яқинроқ эди. Мухторхон қаёққа боришини билмай иккиланиб қолди. Ёмғир юзини савалар, сув томчилари кўзларини очирмасди. Қочиб қолиш керак. Ёмғирпўшни ёпиниб олиб, қочиш керак. У бўлса ҳамон хаёл суриб турибди. Бунақа вазиятларда қайтиб кетиш табиий ҳол бўлса ҳам бу унинг эндигина мослашаётган руҳиятига малол келди. Ярим йўлдан қайтиш яхшилик нишонаси эмасдай туюлди, уни қўрқитиб юборди. Йўқ, институтга қайтиб бормади!

У ёмғирпўшни бошига, ҳўл сочлари устидан ёпинди: худди паранжили аёлдай уйи томон шаҳдам юриб кетди.

Хотини, позиккина, майин, меҳрибон, Мухторхоннинг шодликлари, ғаму ташвишларига ҳамиша шерик Нигора, эрини остонада ташвишли нигоҳ билан қарши олди.

— Нима бўлди?

Ҳаммаёғи ёмғирдан шалаббо Мухторхон хотинини кифтидан қучди-да, уни баттар ҳайрон қолдириб илжайди, қулоғига сепки пичирлаб:

— Бўлди, жонгинам... — деди.

Нигоранинг кўзларидаги қўрқув ўчмади. Лекин у баттар ҳайрон бўлди.

— Нима бўлди? Одамни қийнамай гапира қолсангиз-чи...

У ҳамон куларди. Бу кулги беғубор, қувончли, ўз баҳорини топган одамнинг кулгиси эди.

— Мен институтдан кетяпман...

Нигора унинг қувончининг тагига етмаганлиги учун буни тушунмади.

— Ахир у ер туғилиб ўсган даргоҳингиз-ку!

— Ҳа, институт ўз уйим. Лекин мени фарзандим ўзига чорляпти.

— Театрми?

— Театр, жонгинам.

Нигора бошини чангаллади.

— Ахир у ерда иш яхши эмас... Жудаям расво-ку!

— Боланинг аҳволи оғирлашган пайтда ота-она унинг ёнида бўлиши керакмасми?!

II

Институтдан кетишнинг ўзи бўлмасди. Нигора институтни туғилиб ўсган уйингиз, деб атади. Чиндан ҳам Мухторхон учун институт азиз даргоҳ эди. Фақат Мухторхон учунгина эмас, у кўпларни ўқитиб, одам қилган эди.

Мухторхон кичкина хиёбондаги баланд қайрағоч остида туриб, институт остонасини илк бор хатлаб ўтган дамларини эслашга уринарди.

У прожектор нурлари билан равшан ёритилган оппоқ бинога тикилиб қаради. Тун пардаси ичида бино худди қоятошдан кесиб олинган каттакон чорқирра устунга ўхшаб кўринарди. Бу устуннинг адл қоматида ва оппоқлигида аллақандай тантанаворлик ҳукм сураб эди.

Уни қаср деб атагиси, бу қаср олдида таъзим қилиб, шу куйи эгик, боши билан видолашгиси келарди.

Мухторхон ҳамкасбларига ректор билан чиқиша олмаганлигини важ қилиб, институтдан кетганига икки йил бўлди. Кетишининг ҳақиқий сабабини ўзи биларди-ю, лекин бу сирни на ўзига, на дўстларига очгиси келарди. Галига эса ҳеч ким ишонмади. Театрдагилар Мухторхоннинг бу ҳаракатини ўзларича изоҳладилар. Турган гапки, тўғри изоҳладилар.

Бу такасалтанг, ҳазилкашлар подшоси Мансур актёрлар даврасида шундай эди: «Эҳтиёт бўл, гвардия. Оғамиз қандайдир зўр ишни ўйлаб юрибдилар!» Айнан нимани ўйлаб юрганни айтмаса ҳам, лекин актёрлар фаросатли халқ эмасми, бу огоҳлантириш уларни қўрқитмади, аксинча хурсанд қилди. Муҳими, Мансурнинг бу ҳазилидан сўнг театрдагилар Мухторхонни «оға» деб атайдиган бўлиб кетишди.

Зўри шундан бошландики, Мухторхон Мансурга бирдан қирол Лир ролини топширди. Газеталарда «Ажойиб тасодиф», «Санъаткор тажрибасими ёки қонуниятми?» — деган мақолалар босилди. Мухторхоннинг таниши, таниқли театршунос танқидчи ҳам актёр тўғри танланганлигига шубҳа билан қаради, аммо спектаклдан сўнг қойил қолиб: «Ақл бовар қилмайди, лекин бу ҳақиқат», деди.

Мазкур «зўр иш» ҳам Мухторхонни «оға» лақабидан халос қилмади. Бу ҳазил Мансурдан чиққанлигини билиб, Мухторхон ундан ранжиган бўлди. Мансурдан норозилигининг сабаби фақат лақабда эмасди. Мансурнинг интизомсизлиги унинг ишига халал берарди. Бир кун у машққа кўзлари қовжираб, юзлари шишиб кетган, карахт ҳолда кириб келди. Бош машқ барбод бўлди. Асосий санъаткор формада эмас, буни ҳамма биларди. Албатта, расмият юзасидан матини «ҳайдаб» мизон саҳналарни такрорлаб, машқ бўлди, деб ҳисоблаш мумкин эди. Аммо «оға» сохталикни жинидан ёмон кўрарди. У бароқ қошларини чимириб, Мансурга қараб тўнғиллаб:

— Сиз бугун бўшсиз, — деди.

Уни ишдан четлатмади. Мансур театрда, ўша ролида қолди, у навбатдаги машққа тетик, эгарланган отдай тайёр ҳолда келди.

Бош режиссёр шаънига айтилаётган пичинглар тўхтамади. Мансур Мухторхонни аския қилишда давом этди. Бир кун Мухторхонни актёрлардан бирининг туғилган кунига таклиф этишди. Ҳар хил меҳмондорчиликларга хуши бўлмаса ҳам, зиёфат сабабчисининг дилини оғритмаслик учун, у бирров кириб «чақалоқ»ни табриклаб чиқмоқчи бўлди. У келган пайтда зиёфат авжигача чиққан. Мансур стулга чиқиб олиб, нутқ сўзламоқда эди.

— Шундай қилиб, азизим, — Мансур жарангли овозда дона-дона гапириб, қошларига ёпиштириб олган узун, оқ тукларни оҳорли дастрўмоли билан силаб қўйди. — Гарчи бугун роль ўйнайдиган аҳволда бўлмасангиз-да, афсуски сизнинг хизматингиздан воз кечолмаймиз ва мислсиз сабот-чидам билан, биринчи актнинг биринчи қисмини кўриб чиқамиз...

Меҳмонлар Мансурнинг ҳазилини гуррос кулги билан қаршиладилар.

«Бу ярамас менга тақлид қиляпти!», деган гап ўтди Мухторхоннинг кўнгилдан. Лекин ўзини гўлликка солиб:

— Офарин, офарин! Бу сизнинг энг ажойиб моно-логларингиздан бири бўлса керак, — деди чапак чалиб.

Мухторхон фикр хаёлини банд этган ниятини амалга оширишга бу майда-чуйда ҳазиллар ҳалақит бермаслиги учун ҳам уларга парво қилмади, ўзини булардан баландроқ тутди.

Мухторхон одамларнинг нуқсонларини кечиришни билар, улар билан муроа қилиб кетишга қодир одам эди. У инсон қалбида эзгулик мавжудлигига ишонар ва шу эзгуликни эҳтиётлашга интиларди. У билан бирга ишлайдиганлар истеъдодли одамлар эдилар. Санъатда энг қимматли хислат истеъдод эмасми?! Истеъдодни эҳтиёт қилиш лозим. Мухторхон табиат инсонга инъом этган бу фазилатга айнан шундай муносабатда бўларди. У истеъдодли одамларни яхши кўрарди. Мансурни келажаги порлоқ фавқулодда шахс сифатида севарди. Чиндан ҳам Мансур бу юксак чўққига осонлик билан кўтарилмаган, унинг йўли машаққатли бўлган, айниқса, шу нарса Мухторхоннинг диққатини тортарди. У ёш актёрга ёрдам берарди. Мансурдаги қунт, тириш-қоқликни кўра била туриб, унга лоқайд қаролмасди. Лекин Мансур ҳамма вақт ҳам ўзини бирдай тутиб юролмас эди. Мухторхон актёрнинг маҳоратини юксалтиришда, уни мақсад сари йўналтиришда ўз кучини аямас, у билан спектаклдан кейин театрда бир неча соатлаб ишлар эди. Одамлар ундан воз кечишни бир неча бор маслаҳат бердилар, унда санъаткор бўлишга лаёқат йўқ, дедилар. Аммо у Мансур қиёфасида улкан санъаткорни кўрар, уни тарбиялар эди. Мана энди театрни ҳеч ким Мансурсиз тасаввур этолмайди...

Яна муздек ёмғир шивалаб, Мухторхоннинг бўйнига бир неча совуқ томчи тегди. У бир сесканиб, ўзига келди, институт рўпарасидаги хиёбончада шунча вақтдан бери турганлигига ҳайрон бўлди.

Еруғроққа ўтиб, нимчасининг чўнтагидан узун занжирга осилган ён соатини олди — вақт ўн бирдан ошиб қолибди. «Ўҳ-ҳў, азизим, роса дайдибмиз-ку, — деди у ўзича ва шу ондаёқ ўзини гўё оқлагандай қўшиб қўйди: — Шу ерга келганда қадрдон ошнангизни кўрмай кетишингиз одамгарчиликдан эмас!»

Институтнинг эшиги қулфланмаган экан, осонгина, ғичирламай очилди.

Вестибюлнинг полига худди шахмат тахтасидай пушти ва оқ мрамар плиталари ётқизилган, чап тарафда бир неча авлод студентларга-ю, барча профессорларга

таниш бўлган тахта каравотда Ҳусайн чордона қуриб ўтирарди.

Бу каравотни Ҳусайннинг ўзи урушдан олдин ясаган. Унинг тузилиши жуда оддий, бир пасда йиғиштириб, янги жойга кўчириш мумкин эди. Ёз оқшомлари Ҳусайн уни ташқарига олиб чиқиб, институтга кираверишдаги эшик олдига қуради, эрта билан эса йиғиштириб, иккинчи қаватга чиқадиган кенг зина тагидаги хоначага жойлаб қўярди.

— Тинчликми ўзи, Мухторхон! Сенинг ёшингда бунақа ҳавода юриб бўларканми! — деб, Ҳусайн дарҳол оёғига кавушини илди, меҳмонга яқинлашиб ёмғирпўшини ечишга ёрдамлашди. Мухторхон бутун деворни эгаллаб турган катта қўзгуда ўз аксини кўриб: «Ҳм-м», деб қўйди. Қўзгуда худди саҳнадагидек вестибюлнинг бутун чап тарафи кўриниб турарди: Ҳусайннинг тахта каравоти (Ҳусайн бу пайт ўз жойига чиқиб олиб, дастурхонга нон ушатаётган эди), уч оёқли темир осгич, кундузи орқасида навбатчи қоровуллар ўтирадиган, ямшил рангга бўялган тахта тўсиқ.

— Ҳусайн, яхшигина мизон саҳна-я! — деди Мухторхон каравотнинг бир чеккасига ўтираётиб.

Ҳусайн унга пиёлада иссиқ чой узатди.

— Эшитишимча, сен «Гамлет»даги барча ролларни тақсимлаб бўлибсан-у, лекин Гамлетнинг ўзи йўқ эмнш. Шу ростми? — деб сўради Ҳусайн.

— Қандай жимжитлик, роҳатижон! — Мухторхон саволни эшитмагандай сўлиш олди.

Ҳусайн билан у ўттиз йилдан бери — урушдан олдин у бу ерда боғбон ва тунги қоровул бўлиб ишлай бошлаганидан буён таниш эди. Ақл бовар қилмайди, лекин шундай бўлганки, улар ҳаётларидаги биринчи ва охириги нохуш воқеадан кейин дўстлашиб қолишган.

Мухторхон талабалар театрига кечикаётган эди. Палтосини наридан-бери илгакка ташлаб, томоша залига шошилинч йўл олди. Қутилмаганда унинг йўлини давангирдай Ҳусайн тўсди.

— Сен нега калишда юрибсан! — деб ғўлдиради у, қўлидаги калтак ё темиртакни ўйнатиб. — Ҳозир мен сенга уйга киришдан олдин ифлос оёқ кийимни нима қилиш кераклигини ўргатиб қўяман! Профессор! Соч қўйиб, бўйнига бўйинбоғ боғлаб олганига ўлайми бу кишининг!

— Секинроқ, барака топкур, секинроқ! — Мухторхон кечирим сўрагандек қўлини кўксига қўйиб, яшил ранг

шимнинг почасини этик қўнжигга қистирган, тиззасигача етар-етмас калта беқасам тўн кийиб олган давангир қоровулга пастдан ҳадиксираб қаради.

Мухторхон калишини ечиб, қўлига олиш учун энгашиди.

— Майли, шу ерда қолдириб кетавер, — деди унга марҳамат юзасидан қоровул, қўлидаги темиртаги билан калишни устун орқасига суриб қўяркан.

Орадан кўп йиллар ўтди, урушдан кейин Ҳусайннинг мўйлови ва чўққи соқолини ҳаётнинг ғам-ташвишлари оқартириб бўлганда Мухторхон ундан сўради:

— Ушанда мени чиндан ҳам калтакламоқчи эдингизми?

— Йўғ-э. Шунчаки кўчага улоқтириб ташлардим. Кичкиналарни урадиган одатим йўқ. Ўзинг нимжонгина бўлсанг. Елкангга қўлимни қўйсам, ерга кириб кетасан, сени уриб барака топиб бўларканми, — деди Ҳусайн қўй кўзларини шўх чақнатиб. — Агар гапнинг ҳалолини айтсам, биринчи кўришимдаёқ кўнглимга ёқиб қолгансан. Ўзинг кичкинасан-у, бошнинг мана бундай! Пешонангни кенглигини айтмайсанми?! Қалласи бутун йигит деб қўйганман ўзимча. Яхшиям ўшанда қўлимни кифтингга қўймаган эканман, шундай машҳур одамнинг умрига мурғаклигидаёқ зомин бўлар эдим.

Ҳусайн ўз ҳазилидан ўзи хурсанд бўлиб, хохолаб кулди.

— Э, мен қанақасига машҳур бўлай, — деди мингиллаб Мухторхон. — Ҳа, айтгандай, сен нега ўқишни давом эттирмадинг? Билишимча, сен яхши боғбон бўлиб етишишинг мумкин эди.

— Акаларим уйланиб, бўлак бўлиб чиқиб кетишган. Мен билан онам, ёш хотиним яна бир этак бола қолганмиз. Уларни боқиш, кийинтиришнинг ўзи бўлмасди-да!

Ҳусайн кузда кўпроқ ҳосил йиғиб олиб, бозорда сотиш, орттирган пулларига эски уйнинг у ёқ бу ёғини тузатиб, оиласини энг зарур кам-кўстини бутлаш, уни ўзгаларга муҳтож қилмаслик учун ҳордиқ кунлари ўз боғида тонг саҳардан то кечгача тинмай ишларди.

Ўша воқеадан сўнг Мухторхон бетоб бўлиб қолди. Упкаси касалланган эди. У қийинлик билан жуда секин тузаларди. Юришдан кўра кўпроқ ўтирарди. Озиб, дармонсизланиб қолган Мухторхон кунини катта чарм креслода ўтказарди. Январь кунларининг бирида у ўзининг шоир дўсти билан «Гамлет»нинг янги нусхасини ўқиб ўтиришганида, тўсатдан Ҳусайн кириб келди. Қоровул-

ни таниш жуда қийин эди. Унинг эғнида пахталик кўр-
жома ўрнига ажойиб тикилган коверкот костюм, келиш-
тириб боғланган галстук, бошида янгигина Марғилон
дўппи.

Мухторхон эсамкираб қолди. Шоир ўридан турди,
ҳурмат билан стулни суриб, Ҳусайнга ёнидан жой кўр-
сатди.

— Менга сени касал деб айтишди, — деди Ҳусайн
суриб қўйилган стулга эътибор бермай. — Мен... ҳали-
ги... мана, сенга озгина мева-чева олиб келувдим — ҳам-
маси ўзимнинг боғимдан. — Ҳусайн стул устидаги ҳар
хил қоғозларни йиғиштириб ташлаб, ўрнига катта сават
тўла тилла ранг олма, нок, анорларни қўйди.

Шоир нима бўлаётганига тушунмай, ҳангу манг бў-
либ, Мухторхонга қаради.

— Гофур, марҳамат, танишиб қўй, — деди Мухтор-
хон, — бу дўстим Ҳусайн.

Ҳусайн Гофурга қараб мулойим кулиб қўйди, костю-
мини ечиб стул суянчигига илди.

— Синглим, битта коса бергин! — деди Ҳусайн ор-
қасидан кириб келган Мухторхоннинг хотинига. — Хў-
жайинингни бир шарбатга тўйдириб қўймасам!

Иккита катта-катта анорнинг сувини сиқиб, Ҳусайн
лим-лим тўла косани Мухторхонга узатди.

— Энди ҳар ҳафтада мева олиб келаман, — деди у
ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмай. — Соғайгин! Ба-
ҳор келсин, сени хотиннинг билан уйимга кўчириб олиб
кетаман. Бизнинг Кўкчада ҳаво тоза, шифобахш... Сен
ҳам, йигитча, энди борақол! Кўряпсанку, бу одам чар-
чаган.

Гофур ўридан ирғиб туриб, мезбонга ҳайрон тикил-
ди.

— Утиравер! — деди Мухторхон... — Ҳозир давом
эттираминиз...

— Нимани давом эттирасиз?! — Ҳусайн уй эгасининг
гапини чўрт кесди. — Йигитча, мен сенга айтдим-ку,
ахир: у чарчаган, дам олиши зарур! Эртага келасан.
Қани юр, юрақол!

У ўзининг бесўнақай қўлини шоирнинг елкасига
ташлаб, эшик томон олиб кетди.

— Сен, йигит, хафа бўлмагин. Сен уни қадрлайсан-
ми? Қадрлайсан! Мен учун ҳам у қадрли. Шундай
экан, уни эҳтиётлашимиз керак...

Ҳусайн чиндан ҳам, ўрик гуллаши билан файтунда

келиб, Мухторхон билан хотинини Кўкчадаги уйига олиб кетди.

Кўкча — шаҳарнинг чеккаси: саккизинчи трамвайнинг охириги бекати шу ерда; тош кўча ҳам шу ерда тамом бўлади; Кўкчада чиройли чойхона, кабобхона, турли хил моллар билан савдо қилувчи кўпгина магазин ва дўкончалар, дорихона, сартарошхоналар бор; бу ердан, худди дарёнинг ирмоқлари сингари, пахса деворлар билан чегараланган тор, тинч кўчалар, ҳар томонга қараб таралиб кетарди. Мухторхон девор ичидаги ҳовлиларга мўраламоқчи бўлиб, олдинги ўриндиқда ўтирган Ҳусайннинг елкасидан ушлаб, ўрнидан турди. У доим ҳаётни четдан кўргиси келарди.

— Эй, сен ўтиравер, бари бир бу дарахтлардан ҳеч нарсани кўролмайсан, — деди Ҳусайн гўё унинг ўйларини уққандай. — Яхшиси бу ерга кўчиб келгин, ўшанда кимнинг қандай яшаётганини билиб оласан, ҳар бир ҳовли ўзича бир китоб, ҳатто театр дейиш ҳам мумкин!

Ҳусайннинг уйи кўчалардан бирининг охирида экан.

Ҳовлининг ҳамма ёғи гулзор, озода, шинам. Дарвозадан ўнг тарафда айвон устунлари ўймакорлик билан нақшланган уй, чапда—қишда мева асрайдиган омборхона. Гулзорнинг шундок орқа томони боғ — олма, нок, шафтоли, гилос, ўрик... Дарахтлар ён бағрлари қалин бутазор билан қопланган, тубидан ариқ оқиб турган катта жарликка бориб тақалган. Жарликнинг нариги тарафида шудгорланган далалар ястаниб ётарди.

Атроф жимжит, роҳатбахш. Тиқ этган товчи йўқ...

Мухторхон ариқдан хатлаб ўтиб, гиламдай очилиб ётган сунбулларга кўзи тушди.

Ҳар йили у ўз уйининг бурчагида гул сотувчи бир ногирон одамдан хотини учун гулдаста сотиб оларди. Гуллар тугагач, янаги баҳоргача ногирон ҳам кўринмай кетарди.

Мухторхон кўпдан бери сунбулларни ўз ҳолича очилиб ётганини кўрмаганди. У чўнқайиб ўтирди, гулнинг нозик ҳидини тўйиб ҳидлаб, бармоқларининг учини эҳтиёткорлик билан улардан бирига текказди.

— Улар жуда мағрур бўлади, рақибларини чиқиш-тирмайди! Кўряпсанми, яқинида битта ҳам бегона гул йўқ. Аммо лекин мен буларни яхши кўраман. Бу гулда катта эзгулик кучи бор, эзгуликни у инсонга тақдим этади. Ёмон одам сунбулни қўлига олса, дарҳол ўзгарди: у раҳмдил, меҳрибон, мулойим, ғамхўр бўлиб қолади. Сунбул ўзининг бутун гўзаллиги ва эзгулигини

одамларга тақдим этгач, ўзи ҳалок бўлади, — деди Ҳусайн Мухторхоннинг ёнига ўтириб.

— Сен жуда файласуф бўлиб кетибсан-ку! — Мухторхон Ҳусайннинг сунбуллар тўғрисида худди жонли мавжудотдай гапиришига ҳайрон бўлиб, кулиб қўйди.

Ҳусайн уялиб қолди.

— Мен шунчаки бир гапни айтдим, қўйдим-да... — У дўпписини пешонасига суриб, энсасини қашиди.

Август ойдаги отпускани Мухторхон Ҳусайнникида ўтказди. Унинг қаёққа кетиб қолганини ҳеч ким билмасди.

Янги мавсумнинг очилиши арафасида у театрга келди, бутун труппани томошабинлар залига йиғиб, сахнага олиб чиқиб қўйилган креслога, ўзининг одатдаги жойига ўтирди, қордай оппоқ рўмолчаси билан қалин қошларини силаб, секингина йўталиб қўйди.

— Хўш, ишни бошлаймизми?! — деб сўради у, партернинг биринчи қаторида ўтирган актёрларга қараб. — Шундай қилиб, Гамлет, Дания шаҳзодаси ролини Мансурга топширамиз. Раҳим Горациони ўйнайди, Назира Дания қироличаси, Гамлетнинг онаси — Гертрудани... Бурхон Дания қироли Клавдийни...

Ролларни тақсимлаб бўлгач, Мухторхон бадний бўлим мудиридан пьеса текстини спектаклда иштирок этувчиларнинг барчасига тарқатишни сўради. Урнидан туриб, театр коллективини навбатдаги мавсум очилиши билан табриклади.

— Эртага «Бой ила хизматчи». Унда қатнашадиганларнинг тайёрланишларини сўрайман. Йигирма минутдан кейин бошлаймиз. Қолганлар бўш, — деди у залда ҳукм сўраётган ғалати жимликка ҳайрон бўлиб.

— Бирор гап бўлдимми? — деб сўради у ёрдамчи режиссёрдан паст овоз билан.

— Бу сафар сиз қандайдир бошқачароқ бошладингиз, — деб жавоб берди у каловланиб.

— «Қандайдир»ингиз нимаси?

— Сиз ҳамма вақт, олдинига табриклар эдингиз, кейин эса...

— Ҳақиқий қутловлар эртага бўлади! — деди Мухторхон жаҳл билан. Кейин қўшиб қўйди: — Агар аъло ижро этишса.

— Мансур қаёқда-ю, Гамлет қаёқда. Ахир ҳамма ҳайратда, ёқасини ушлаган, — ёрилди қулоғигача қизариб кетган ёрдамчи режиссёр.

— Асабларингизни жиловлаб олдинг, азизим, — таъ-

кидлади Мухторхон. — Демак, кимлардир Мансурнинг Гамлетни ўйнай олишига ишонмас экан-да? Биз биринчи постановкамизни қўяётганимизда ҳам баъзи бировлар, Ахрорхўжани қурби келмайди, дейишганди. Чеккачеккада: «Мухторхон эсини еб қўйибди», — деб ўзаро шивирлашишган. Ҳозир бўлса, дўстим Ахрорхўжа — театримизнинг биринчи олтин саҳифаси, — дейишяпти. Сиз бизда яқиндан бери ишляяпсиз, тарихни чуқур ўрганишингизни, илмга юзаки қарамаслигингизни сўрайман!

У залга тушиб, ўрта қатордаги ўзининг доимий жойига ўтирди.

Унинг чап тарафида театр директори, ўнг тарафида режиссёрлар, олдинги қаторларда спектаклда қатнашмаган артистлар, рассомлар, костюмчилар ўтиришарди.

Учинчи қўнғироқдан сўнг залда чироқ ўчди.

— Нима гап бўлди, Мухторхон? — театр директори Ҳабиб у томонга энгашиб сўради.

— Ҳоли жойда гаплашадиган гап, Ҳабиб, холи жойда!

Мухторхоннинг «холи жойда» деган иборасидан Ҳабиб ундан бирор нимани сўраб, билиб бўлмаслигини фаҳмлади.

Репетициядан Мухторхон мамнун бўлди. У спектаклни бошқариб борган ёш режиссёрнинг қўлини илиқ қисди, қўлларини баланд кўтариб, актёрларни олқишлаб, чапак чалди.

Санъат оламида катта шон-шуҳрат қозонган бу одамнинг ўз ҳамкасбларининг ишларига қанчалик юксак баҳо берганлигини бугун театрда билмаган одам йўқ эди.

Деярли бир йилдан сўнг, апрель ойида «Гамлет»нинг премьераси бўлди. Газеталар мақтовга тўла тақризлар босиб чиқарди. Айниқса, Мансурнинг шаънига кўп мақтовлар айтилганди, у буларга парво қилмади, унинг номини шу кундан бошлаб қомусга абадий ёзиб қўйган бу шон-шуҳратдан зиғирча ҳам ўзгармади.

«Ўлиб-кетиб қолмасимдан, токи чиройли кўзларингиз ўнгида савлат тўкиб турган эканман, мендан ўрганинглар. — деб ёш артистлар билан ҳамиллашарди Мансур. — Мен буюк артист сифатида, албатта, текинга эмас, агар шампан виноси билан ясатилган дастурхон бўлса, ўз маҳоратимнинг баъзи сирларини очардим. Аммо, қайта айтаманки, фақат баъзиларини! Ҳаммасни билиб олиш учун бир-иккита зиёфат кифоя қилмайди»...

Бир куни, танаффус пайтида Мухторхон Мансурнинг хонасига кирди,

Мансур бошини орқага ташлаб, кўзларини юмиб олган, ранги синиққан, пешонасида тер маржонлари тизилган ҳолда кўзгу олдида ўтирарди. Унинг бу ҳолати атрофдагиларни бутунлай тарк этганини ифодаларди.

Ташқаридан Бурхон — қирол Клавдийнинг гулдираган овози эшитилди:

— Қани менинг энг ёвуз душманим, Гамлет?

Мухторхон шошиб ташқарига чиқди, бу бесўнақай гавдали, ваҳиманинг уни Бурхонга урилиб қетишига сал қолди.

— Жим! Қўй, дам олсин! — деди Мухторхон бармоғини лабига босиб.

— Устоз, ўзингизнинг энг сеvimли қиролингизни шаҳзода Гамлетнинг ҳийла-ю, найрангларидан халос этинг! Ҳеч кун бермаяпти, нафас олдиргани қўймайди! — деди Бурхон, шоҳона қисфага кириб, бетакрор овози гулдираб.

— Сени ҳафа қилиб бўлармиди, айиқ! — деди қўлида буғи чиқиб турган бир пиёла чой қўтариб келаётган Назира — Дания қиролчаси Гертруда, хиринглаб ва виқор билан юриб ўтиб кетди.

— Кўрдингизми, устоз, ҳаммаси қиролга қарши. Ўз фуқароларига нисбатан одилларнинг одили бўлмиш мендек одамга юрагимни бўшатиб, ҳасрат қилишга имкон беришмайди. Агар билсангиз, қироллар ҳам инфаркдан ўладилар, — деди у Назиранинг ортидан бақариб.

Саҳнада декорацияларни ўзгартираётган ишчилар кулиб юборишди.

— Ҳазрати олийлари, сиз ҳақсиз. Бу ерда гаплашгани қўйишмайди. Агар менинг кабинетимга ташриф буюришни лозим топсалар, бошим осмонга етарди. — деди Мухторхон ҳам сўз ўйини қилиб.

Кабинетга кириб, Бурхон чарм креслога ястаниб ўтирди.

— Ўтган кун, — дея гап бошлади у, — мен радиодан гонорар олдим. Ҳар сафаргидек спектаклдан сўнг Мансур билан уйга бирга кетдик. Яқин қўшнимиз, Хадрадаги бекатда трамвай пойлаб турган эдик. Бирдан Мансур, ресторанга кириб, қиттак-қиттак олмаймизми, деб таклиф қилиб қолса бўладими. «Пул бор, мен меҳмон қиламан», — деди. «Бу зиқнадан ҳам умрида бир марта ёруғлик чиқар экан», деб ўйладим ўзимча.

У ёғи нима бўлди денг? Мен энг таниқ таомлар,

яна оби зам-замдан ҳам буюрдим. У бўлса тўламади. Чўнтагидан уч процентли заём облигацияларини чиқарди. «Эй, жин урсин! — дейди у иблис. — Тунда адаштириб чўнтагимга солиб олибман. Майли, бўлар иш бўлди, нима ҳам қилардик, тўлаб юбор. Олдинда қарздорман — иккита ресторан мендан». Кейин ростакамига шундай хижолат тортдики, мен турган гап, олижаноб инсон, ҳақиқий эркак, содиқ дўст сифатида уни тинчланттирдим ва ҳақиқий қиролдай офицантга бир даста пул ташладим. Бугун бўлса, у ўша облигацияларга катта ютуқ чиққанини ўртада ҳеч гап бўлмагандек, хотиржам хабар қилди. Мен унга қарзини эслатдим. Хўш, у-чи? Менга фариштадек тиниқ кўзларини қадаб: «Кечирасан-ку, негадир гапингга тушунмаяпман!», дейди! Эй, худованди қарим! Инсон тусини олган бу ярамас махлуққа қаҳру ғазабингни ёғдир! — Мен тиз чўкиб, қўлларимни осмонга чўзиб, илтижо қилдим. Аммо чақмоқ чақмади, яшиннинг ўтли тиғи оламини ёритмади. Менинг илтижоларим, саҳрода қолган йўловчининг фиғонидай ҳавода муаллақ қолди. Мен ҳеч қанақа худонинг йўқлигини ҳам, дўстимнинг қилмишига яраша жазо бериш учун кимдандир ёрдам кутишнинг бефойдалигини ҳам унутибман. Мана буни артист деса бўлади! Ҳақиқий артист! Мени қаҳр-ғазабга солиб, яна аҳмоқ қилиб кетди-я!

— Чиндан ҳам ҳақиқий артист! — деди Мухторхон Бурхонга ҳаваси келиб.

— Агар Лутфия ҳавога совурилган пуллардан хабар топса борми, тож-тахтимдан айрилишим турган гап, — деди Бурхон ўрnidан туриб. У шоҳона либосини тартибга келтирди, кейин ташвишланиб қўшиб қўйди:

— Устоз, буларни гапириб беришимдан мақсад, навбатдаги спектаклни бошқа кунга кўчиришингизни сўраш эди. Мансур жуда чарчаган... бунақада у узоққа боролмайди, биз Гамлетдан ажралиб қолишимиз мумкин. Уни врач кўрди, ҳаддан ташқари қаттиқ чарчаган, — деди. Мендан бўлак ҳеч бир тирик жон тиббиёт хулосасидан беҳабар. Мен сизга ҳеч нарса демадим, сиз эшитмадингиз.

Қўнғироқ чалинди. Бурхон чап ёнига осилган қиличини ушлаб, яна қирол ҳолатига қайтди, бошини баланд кўтариб, нари томон узоқлашди.

Бу янгилик Мухторхонни эсанкиратиб қўйди. У ўрnidан турди, хонанинг у бурчагидан, бу бурчағига ҳаяжон билан бориб кела бошлади.

Мухторхон Мансурни ажойиб актёр бўлгани учунгина севмасди. У Мансур қиёфасида ўз келажagini, ўзининг йнгирманчи йиллардаёқ Станиславскийдан ўрганган системасини нозик ҳис қилувчи шоғирдини кўрарди. Ноёб истеъдоди, фикр доирасининг ниҳоятда кенглиги, адабиёт, мусиқа, тасвирий санъат, фалсафани чуқур билиши, ҳар нарсага қизиқувчанлиги Мансурни бошқа актёрлардан бир поғона юқори кўтариб турарди.

«Йўқ! Йўқ! Мен Мансурни эҳтиёт қилишим лозим, акс ҳолда ундан ажралиб қоламан!» — деб кўнглидан ўтказиб қўйди-да, Мухторхон директор кабинетига йўл олди.

Ҳабиб ёлғиз эмасди. Бош маъмур унинг олдида туриб, қандайдир қоғозларни кўрсатарди. Ҳабиб қоғозларни четга суриб қўйди, хурсанд ҳолда қўлларини бири-бирига ишқалаб, Мухторхонга пешвоз чиқди.

— Бунақаси ҳеч бўлмаган! Спектакль бошланиши олдидан мен Хадрага бориб келдим. Трамвай бекатидан то театр эшигигача одамлар навбат кутиб турибди. Ортиқча билет сўрашади. Ортиқчаси қаёқда? Ҳаммаси мавсум охиригача сотиб бўлинган!..

— Навбатдаги спектаклни кейинга кўчиринг!

Ҳабибнинг юзидаги кулгуси аста сўнди, маъмурнинг пастки лаби осилиб қолди.

— Лекин... — директор эътироз билдиришга уринди.

— Ҳеч қанақа лекин-пекини йўқ! — деди Мухторхон, қатъий қилиб. — Мансур чарчаган.

— Ахир у отдай, соппа-соғ! Унинг олдида мен...

— Азизим, Ҳабиб, сиз қачон бўлмасин Гамлетни ўйнаганмисиз? — Мухторхон унга кўзларини тикандай қадаб, узоқ тикилди.

— Мен сизни хафа қилмоқчи эмасдим... режа нима бўлади, билмайман. Томошабинлар ҳам жанжал кўтариши мумкин...

— «Бой»ни эълон қилинг. Ҳозир Бурхон яхши формада, — пастроқ тушди Мухторхон.

— «Бой»ни! Эй, раҳмат-эй! — Ҳабибнинг юзи яна ёришди.

Театр мавсуми июнь ойининг бошларида «Гамлет» билан якунлади. Спектакль бемисл муваффақият қозонди. Матбуотда босилган мақола ва тақризлар «Актёр маҳоратининг чўққиси», «Театр ривожига қўшилган муҳим ҳисса», «Ҳар бир артист — буюк ижодкор» син-

гари сарлавҳалар билан товланарди. Радиодан ҳар кунни спектакль қатнашчиларидан бирининг суҳбати ёки таниқли санъатшунос танқидчиларнинг чиқишлари олиб эшиттирилар, уларнинг ҳар бири албатта, шундай деб таъкидларди: — «Гамлет геннал Шекспир ижодининг энг юқори чўққиларидан биридир. Бу — буюк драматургнинг энг чуқур мазмунли асаридир. Мазкур трагедиянинг кучи унинг китобхонлар орасида кенг тарқалганлиги билангина эмас, балки хусусан «Гамлет» пьесасининг жаҳон театрлари репертуарида биринчи ўринни эгаллаганлиги билан ҳам тасдиқланади ва ўз кучини у уч ярим асрдан бери сақлаб келмоқда. «Гамлет» трагедияси ҳар сафар саҳнага олиб чиқилди дегунча омма уни яна кўришга ошиқади. Ҳар бир актёр шу трагедиядаги роллардан бирини ижро этишни ўзининг энг эзгу орузи деб ҳисоблайди ва ҳамма вақт шунга интилади. «Гамлет» Шекспир асарлари орасида энг проблемали асардир. Бу проблемалилик аввало тўла фалсафий моҳиятга эга бўлган трагедиянинг мураккаб ва чуқур мазмун билан изоҳланади. Ҳақиқатан ҳам, Шекспир «Гамлет»га шундай улкан ижтимоий-фалсафий мазмунни сингдирганки, танқидчилар замонлар ўтиши билан ҳар гал маъно хазинасининг янги-янги қатламларини кашф этмоқдалар...»

Мухторхон буларнинг ҳаммасини радиодан эшитди, буни қаердадир ўқигандай бўлиб, уни аниқлашга киришди.

Уйда, ўз хонасида газета редакциялари томонидан унинг «буюк» постановкасида «эсдалик учун» юборилган газеталарни полга ёзди, улар устида эмаклаб юриб, мақолаларни бир-бирига солиштирди.

Шу ҳолат устига шоир Ғофур кириб келди.

Мухторхон ўрнидан турди, топишмоққа жавоб топган ёш боладай севиниб, айёрона кулиб, полга ишора қилди:

— Ким кимдан кўчиргани Мадрид саройининг сирини!

— Мен ҳозиргина у ердан келаяпман. — деди Ғофур, — иккита редакция ўз муаллифларини ҳимоя қилиб, роса жиқиллашди! Аслида эса, у бир одамнинг ўзи бўлиб чиқди: бир ерда у ўз фамилияси билан имзо чеккан, бошқасида эса таҳаллусини қўйган!

Мухторхон гарчи ўрта бўйли бўлса ҳам, баланд бўйли, зуваласи пишиқ Ғофурнинг олдида кичкина ва ориқдай кўринарди, лекин унинг катта бошини жингалак қалин сочлари безаб турарди.

— Азизим Шер, қандай мўъжиза яратиб қўйганлигингизни лоақал ўзингиз тушуняписизми? — деди жўшиб Гофур ҳаяжон билан. Мухторхоннинг ҳурпайган сочларига қиёс қилиб уни Шер деб атарди.

— Тушунаман, тушунаман, дўстим. — деди Мухторхон хотиржамлик билан, полдаги газеталарни йнгиштириб, иш столи устига тахлаб қўяркан.

— Мана мен бўлсам, тушунмаяпман! — ҳамон ҳаяжонда давом этди Гофур. — Сизга қараб туриб ўйлайман: бу одамнинг боши битта бўлса! Минглаб одамларни тўлқинлантириб, ўйлашга, ҳаяжонланишга, азоб чекишга, қувонч ва роҳат ҳисларини туйишга мажбур этган спектакль учун шу битта бош қандай ғайритабiiий қудратга эга бўлиши керак. Сиз ё сеҳргар, ёки даҳосиз!

— Сизнинг таржимангиз аъло даражада қилинган! — деди Мухторхон шоирнинг охириги сўзларини гўё эшитмагандай. — Менга китобингизни совға қилсангиз, беҳад хурсанд бўлур эдим, у бу жавонлардан муносиб ўрин олади, — деди у, девор бўйлаб ишланган, ойна солинган китоб жавонларини кўрсатиб.

Мухторхон Гофурга ўтиришни таклиф этиб, креслога ишора қилди, ўзи қаршисидаги креслога чўкди.

— Мен энди классик драматургияни қайта кўриб чиқяпман, — деб давом этди Мухторхон. — Менга таржимангиз жуда ёқди. «Гамлет»нинг асл нусхасини яна бир бор таржимангиз билан солиштириб кўрдим. Тилингиз бой, ширали, майин, энг муҳими шуки, сиз трагедиянинг барча маъно қирраларини очиб бера олгансиз. Мен истейдодингизга қойил қолдим! Агар булардан бирор янги нарса топсам, бундан буён ҳам мен билан ҳамкорлик қилишга розимисиз? — Мухторхон боши билан имо қилиб, стол устида ётган бир тўп китобни кўрсатди.

Бу таклифдан хурсанд Гофур, лоладек қизариб, кўзларини ерга қадади. У бу одам ҳаммага ҳам бундай юқори баҳо беравермаслигини биларди.

— Мен ўзимни бахтли ҳисоблардим, — деб қўйди Гофур секингина, унга тик боқиб, индамай жавоб кутаётган Мухторхонга қараб.

— Биласизми, агар замондош драматургларимиздан баъзи бирлари ўз пьесаларини сиз ажойиб шеърларингизни ёзганингиздай ёзганларида эди, биз артистлар асарга муҳтожликни сезмасдик... Биздан, нега бугунги ҳаёт ҳақида муносиб асарлар йўқ? — деб сўрашади. Улар ҳақ.

Комил ажойиб «Нурхон»ни яратди, лекин уни музикали театрга берди, Тўхтасин яхши музика ёзиб берди. Кўрдингизми? Агар уни кўрмаган бўлсангиз, албатта, бориб кўринг, аъло спектакль! Мен Комилдан пьесани бизнинг театрга мослаб ишлаб беришни илтимос қилдим. Ваъда берди. Аммо «Бой»ни қайта таҳрир қилиш билан банд бўлганлиги учун бу ишни кейинроққа қолдирди, шекилли.

— Мухторхон, ахир театрингизда дўстларимнинг асарлари қўйилмапти-ку! — деб Гофур кўзларини айёрона қисди. — Аммо негадир, кўпдан бери сезишимча, уларни сиз эмас, ёш режиссёрларингиз саҳналаштирмақда.

— Кўнглимга уннамаяпти. Умри калта асарлар... — Мухторхоннинг туси ўзгарди. — Бир қарашда муҳим масалани кўтариб чиқишгандай туюлади-ю, аслида эса — пашшадан фил ясаган бўлишди! Тили-чи, тилини қўяверасиз. Гапиришга ҳам арзимаёди! Насрда эса яхши асарлар кўп! Ақалли «Қутлуғ қон» ёки «Шум бола»ни олиб кўринг... Ҳа, дарвоқе, нега сиз драматургияда кучингизни синаб кўрмайсиз?

— Афтидан мен ҳали театр учун пишиб етилмаганман, шекилли. Бунинг устига, биласизми, бу саҳнанинг ўз қонун-қоидалари бор... — Гофур суҳбатни давом эттиришдан ўзини олиб қочди.

22 июнда уруш бошланди.

Урушнинг эртасига Мухторхоннинг яккаю-ю ёлғиз ўғли университетнинг иккинчи курсдан кўнглиллар қаторида фронтга жўнаб кетди. Волга бўйидаги кичкина шаҳарчада у артиллерия билим юртида ўқиб турган ярим йил ичида, уч маротаба ўйига хат ёзди. Охири, тўртинчи мактубини Сталинград жанги бошланганда юборди.

1942 йилнинг кўз кунларидан бирида, эрта билан, тонг қоронғусида Мухторхон эшикнинг қаттиқ тақиллашдан уйғониб кетди — кечаси электр токи узиб қўйилганлиги сабабли, қўнғироқ ишlamасди. У керосин лампани ёқди, елкасига тўнини ташлади, шиппагини шапиллатиб, эшик томон юрди.

— Ҳозир, Нигора, ҳозир очаман, — деди Мухторхон хирилдоқ товуш билан, хотинини тунги навбатчиликдан қайтди, деб ўйлаб.

Лекин у эшикни очганида остонада солдатчасига кийиниб олган, аммо қуролсиз Ҳусайн турарди.

— Кечадан бошлаб қисмдаман. Бугун фронтга жўнаймиз, — деди Ҳусайн уйга кириб. — Хайрлашгани келдим, сендан охириги марта олган китобларни ҳам ташлаб кетай, дедим.

Ҳусайн қалпоғини, шинелини ечди, гимнастержасани этагидан пастга тортиб қўйиб, мезбон билан унинг кабинетига кирди.

Мухторхон тўшагининг устига кўрпа ёпди, тўнига ўраниб олиб ўтирди. Энди, хотини госпиталга, тунги навбатчиликка кетган кунлари у кабинетдаги диванда ётарди.

Ҳусайн хонани кўзи билан чалиб чиқди-да, стулни суриб, Мухторхоннинг рўпарасига ўтирди.

— Нигора навбатчиликда, ҳаяллаб қолди. Эҳтимол, ярадорларни олиб келишгандир, — деди Мухторхон йўталиб. — Сеникига бораман дейман-у, аммо бу лаънати томоқ оғриғи жонимни кўзимга кўрсатди. Буни қараки, ўзинг кириб келдинг.

— Безовта қилгим келмади, шунинг учун кўнғироқ қилмадим, — деди Ҳусайн гуноҳқорона. — Ўғлингдан дарак борми?

Мухторхон «йўқ», дегандай сочлари тўзиб кетган бошини чайқади.

— Ким энди боғбон бўлади?

— Ректор боғни сақлаб қолишга ваъда берди.

— Сен бекордан-бекорга бошингни ўққа тутиб юрмагин... Сен тирик қайтишинг зарур, мажбурсан! Тўшундингми?

Ҳусайн табиатан камгап эди, бироқ ўз укасидек яхши кўрган бу одамга ҳозир жуда кўп илиқ гаплар айтгиси келди, аммо гаплари томоғига тикилди, у бесўнақай қўлларини қаерга яширишни билмай, бармоқларини беихтиёр қирсиллатиб, ҳамон жим турарди.

— Нима қилиб анграйиб ўтирибман! — деди Мухторхон тўсатдан, у кийимларини йиғиштирди-ю, ёш болалардай чаққонлик билан нариги хонага кириб кетди.

Бир оздан сўнг, Мухторхон одатдагидай дид билан кийинган, сочлари тартибга келтирилган ҳолда қўлида майда-чуйда солинган патнис кўтариб чиқди. У китобларни ёзиб столининг четига суриб, патнисни қўйди.

— Ҳозир иккаламиз нонушта қиламиз, кейин мен сени кузатиб қўяман! Индамай овқатланишди. Ҳусайн ўз кўнглида Мухторхонга сездирмаган бўлиб, шимининг чўнтагидан узун занжирга осилган соатини чиқарди.

— Қанча қолибди? — деб сўради Мухторхон.

— Яна бир соат бор, — ҳайрон бўлиб жавоб берди Ҳусайн.

— Жуда соз! Кийин, трамвайга ўтирамиз-да, ярим соатдан кейин қарабсанки, вокзалдамиз-да. Ҳа, айтмоқчи, мана бу китобчани ол, Навоий ғазаллари, жуда ихчам, чўнтакка солиб юрсанг бўлади. Улгурмаганингни эса, — дея Мухторхон китоб тўла жовонларни кўрсатди, — урушдан кейин ўқийсан.

Трамвай издан чиқиб кетиб, сал бўлмаса улар кечикиб қолай дейишди.

Вокзал перрони бўм-бўш эди. Бошида паровоз пишиллаб турган эшелон вагонлари олдида командирлар кичик-кичик тўп бўлиб туришарди.

Буларнинг олдига лейтенант чопиб келиб, Ҳусайнни койий бошлади, аммо у энгашиб ўз командирига нимадир деди. Лейтенант қаддини ғоздай ростлаб, қўлини чеккасига теккизди-да, пошналарини бир-бирига уриб, ўзини таништирди:

— Иванов!... Мени кечирасиз, ўнбеш минутдан кейин эшелон жўнайди, у бўлса ҳамон йўқ. Қаттиқ хавотирландим... Унингчи вагон, — деди у Ҳусайнга ўгирилиб.

Чиройли, оқ-сарикдан келган лейтенантнинг юзларида болаларча беғубор ифода акс этиб турар, кўзлари эса, гўё уларда осмон акс этиб тургандай кўм-кўк эди. У Ҳусайн сингари баланд бўйли эди. Уларнинг олдида Мухторхон пакана одамдай бўлиб қолди. Унинг устига гражданча уст-бош, бу кийимда Мухторхон ўзини худди ишга ёмон кийиниб келган одамдай, жуда ноқулай ҳис қиларди.

Мухторхон Ҳусайнни қучоқлаб ўпди, ёш лейтенантнинг қўлини қаттиқ қисди, уни ҳам қучоқлаб ўпар экан, ўпкаси тўлиб деди:

— Илтимос, ой бориб, омон қайтинглар. Сизни оналарингиз, хотин, бола-чақаларингиз кутишади.

Уруш тугади. Орзиқиб кутилган ғалаба куни келди.

Мухторхоннинг ўғли Сталинград остонасида ҳалок бўлди, қардошлиқ қабрига дафн этилди. Бетховен ва Шиллер, Гейне ва Гётелар Германияси учун жангда Ҳусайннинг ёш рус командири қурбон бўлди.

Мухторхон ориқлаб, сочлари бутунлай оқариб кетди, аммо бароқ қошлари негадир ҳамон қоп-қора эди. У аввалгидек серғайрат, чаққон, қора костюмида башанг кўринарди. Унинг кенг, беғубор пешонасини ўғлидан

қора хат олган куннинг эртасига пайдо бўлган иккита чуқур ажин кесиб ўтган эди.

Мамлакатимиз ўзининг алп қоматини тиклаб жароҳатларини даволай бошлади: шаҳар, қишлоқлар тикланди, янгилари қурилди. далаларда яна тракторлар гуриллай бошлади, тинчликнинг биринчи йили ҳосили учун ерлар шудгор қилинди, машиналар етишмаган жойларда эса от ва ҳўкизларни сўқа, омочга қўшиб, ер ҳайдадилар.

Заводлар танк ва замбараклар, бомба ва снарядлар ўрнига тракторлар, автомобиллар, комбайнлар, бола-лар каравотлари, идиш-товоқлар ишлаб чиқара бошлади.

Мамлакатимиз агроном, инженерларга жуда муҳтож эди, унга шифокорлар, санъаткорлар, педагоглар, олимлар зарур эди. Кечаги жангчиларнинг аксарияти, фақат погонларини олиб ташлаб, шинел ва солдат этикларидан институт аудиторияларини тўлдирдилар. Улар илмга бўлган ташналиклари билан ўз муаллимларини ҳайратда қолдирардилар; қандайдир афсонавий эҳтирос билан туну кун китоб ва конспектлардан бош кўтармасдилар, лабораторияларда қунт билан ишлардилар. Уларнинг бутун ҳаракатларида билимдон мутахассис бўлишга, қуриш, яратиш, бунёд этиш, юксалтиришга бўлган жидди жаҳд аён кўриниб турарди.

Театрлар, концерт заллари одамларга тўла эди. Барча томошаларга ўн-ўн беш кун аввал билетлар сотиб тугатиларди. Ҳамма ерда «Билетлар сотиб бўлинди», деган эълонлар. Томоша муассасаларининг директорлари, бош маъмурлари мамнун бўлиб, кафтларини ишқалар эдилар.

— Ҳеч қандай тарғибот ташвиқотсиз бир ой аввал барча билетлар сотилиб бўлди! — дер эдилар оғизларининг таноби қочиб.

Мухторхон тинмай ишларди. У деярли барча спектаклларнинг постановкасини янгиларди. Уйда пьеса излаб, ўз кутубхонасини бошдан-оёқ титиб чиқди. Москва, Ленинградда чиқаётган адабий журналларни варақлаб тунлари мижжа қоқмай, тонг оттирди. Пьесалар бор эди, аммо улар Мухторхонни қизиқтирмасди, маъноси жуда саёз ва фикри қашшоқ, кўтариб чиқилган масаласи жўн эди. Аммо бир кун унинг омади келди.

Оқшом пайтида у радиони буради. Москвадан «Рус масаласи» олиб эшиттирилади эди. Радиопостановка унинг диққатини ўзига жалб қилди. Эртасига у автор-

га мактуб юборди, бир ҳафтадан кейин ундан пьесанинг машинкада босилган нусхасини олди ва дарҳол таржимонга топширди.

Уни доим «Энди нима қилиш керак?» — деган савол қийнар эди. Томошабин етук санъат асарларига муҳтож, асарларни зўр иштиёқ билан қайта-қайта кўриб бўлган, хуллас, театрнинг репертуари жуда камбағал эди. Клас-сик асарларни саҳналаштирай деса, ёш артист ва артисткалар йўқ, урушга улар институтдан кетганлар, кўп-лари қайтмаган. Бугунги кун ҳақида драматурглар деярли ҳеч нарса ёзмасдилар, ёзганлари эса, ўша-ўша сийқаси чиққан учбурчак — ошиқ, маъшуқа ва улар ўр-тасидаги ичи қора рақиб ёки рақибанинг жанжали кўр-сатиларди.

Собир Абдулла халқ афсонаси асосида «Тоҳир-Зухра» либреттосини яратди, Тўхтасин музика баста-лади, шундай қилиб, юксак муҳаббат ҳақидаги трагедия туғилди...

Эрта билан унга бастакор Толибжон қўнғироқ қилди.

— Устоз, бугун ўн иккида «Лайли ва Мажнун»нинг кўриги бўлади. Келишингизни сўрайман, — деди у муло-йим овози билан.

— Албатта, бораман, — деб жавоб қилди Мухтор-хон, телефон трубкасини жойига қўйиб, хотинига уни ўзи билан бирга олиб боришини айтди.

Нигора госпиталь ёпилгач, ўзини бутунлай уй ишла-рига бағишлаган эди. У эрини: «Ўзлари ўқиб кўриб, агар ёқса, албатта, саҳналаштирадилар», деб пьеса кў-тариб келувчи хира муаллифлардан қўриқлар; унинг секретаридай бўлиб қолган эди — сон-саноксиз қўн-ғироқларга жавоб берар, ҳар хил асарларни кўздан кечирар, Мухторхонга керак бўлган жумлаларни ҳошия-да белгилаб қўярди; эрининг топшириғига мувофиқ мар-каздан чекка шаҳарлардаги театрларнинг кўп сонли мухбирларига жавоб берарди.

Опера театрига соат роппа-роса ўн иккида етиб ке-лишди. Залда чироқ ўчган эди. Мухторхон Нигоранинг нозик қўлидан ушлаб, секингина деди:

— Шу ерда ўтира қоламиз.

— Йўқ, йўқ! Сиз учун режиссёрнинг ёнидан жой олиб қўйганмиз, — деди уларнинг олдида тўсатдан пайдо бўлган драматург Комил. — Юринглар. Мен ҳам сиз билан бирга ўтираман.

Увертюра оҳанглари янграб, парда очилганда, бутун партер одам билан деярли бандлиги аён бўлди.

Мухторхон ён-верига қаради — ҳаммаси таниш одамлар — ёзувчилар, бастакорлар, мусаввирлар, артистлар, режиссёрлар, журналистлар — бутун санъат аҳли йиғилган эди.

Спектакль қизиқарли ўтди, Мухторхон биринчи кўринишдан то охиригача саҳнадан кўзини узмади. Ролларнинг ижроси ҳам, режиссёрлик талқини ҳам унга маъқул бўлди. У ўзини худди катта тантанада, ёрқин, ҳаяжонли, таъсирчан байрамда қатнашгандек ҳис қилди. Қуй тугаб, парда ёпилди, чироқ ёқилди. Мухторхон беихтиёр ўрнидан турди-да, биринчи бўлиб қаттиқ қарсақ чалиб юборди.

— Кўпдан бери бундай маза қилмаган эдим, — деди у Нигоранинг қўлидан олиб. — Ғоят ажойиб!

— Нима, муҳокамага қолмайсизми? — деб сўради ундан Комил.

Спектаклни саҳналаштирган тарашадай озгин режиссёр саросимада унга катта, қора кўзларини тикиб, ғилтиллаб турарди.

— Мен ўз фикримни айтиб бўлдим! — деди дўстона жилмайиб Мухторхон.

— Аммо ҳужжатга сенинг қарсақларингни ёзиб бўлмайти-ку! — дея хитоб қилди Комил.

— Ғоят гўзал, деб ёзиб қўя қол.

Режиссёр гўё: «Дирижёр билан бастакорга нима дейман?» дегандек оркестр жойлашган чуқур томон маъюс ўгирилди.

— Илтмос, Толибжонга узримни айтиб қўйинг. Ишга шошиляпман. Ун етти-ю ноль-нолга репетиция тайинланган, — дея жавоб берди Мухторхон унинг сассиз саволига мулойим, гуноҳкорона овоз билан ва қўлни дўстона қисиб қўйди.

Мухторхон Нигора иккови театрдан чиқишди, Комил билан опера театрининг ёш директори, қомати келишган, бўйи баландроқ, буғдойранг, чиройли қора кўзлари маъноли боқувчи Мамажон уларга эргашишди.

Мухторхон Мамажонга алоҳида ҳурмат билан қарарди. Биринчи учрашувдаёқ уни жуда ёқтириб қолган, унга бўлган чуқур ҳурматини ҳеч кимдан яширмасди. Танимаган одами билан бундай тез дўстлашиб кетиш ҳоллари унинг ҳаётида камдан-кам рўй берарди.

Мамажон ёш бўлса ҳам, оғир, фикр-мулоҳазаси ўткир, санъатни жуда яхши тушунар эди. Мухторхон унинг учта мақоласини: иккитасини нуфузли газетада, биттасини қалин адабий журналда ўқиган. Улар фикрининг

бойлиги, тилининг ифодалилиги, актерлар ижросига берилган аниқ баҳо билан ажралиб турарди.

— Комил, сизнинг қобилиятли одамларни топа билишингиз мени доим қўйил қолдиради, — деган эди Мухторхон, Комилнинг уйида Мамажон билан танишганида.

— Худди шу сўзларни мен сиз ҳаққингизда ҳам айтмоқчи эдим, — дея кулди Комил.

Драматургия, театр, актёрлар ҳақида эркин, мароқли суҳбат бошланди.

Бу суҳбатда Мамажон таниқли, номдор санъаткорлар олдида ўзини йўқотиб қўймади. У хотиржам ўтирар ва бугунги кунда уни санъатда нима қизиқтираётгани ҳақида шундай хотиржамлик билан гапирар эди.

Мамажон Комилнинг уйида қолди.

— Бизга ишга ўта қолинг! — дея кутилмаганда таклиф қилди Мухторхон хайрлашаётиб.

— Йўқ, йўқ! — дарров эътироз қилди Комил, — Мамажон ҳозир опера драматургияси билан банд. У янги санъатга жуда-жуда зарур. Сизнинг маккорона ниятингизни сал олдинроқ пайқаганимда, у билан таништирмай қўя қолардим.

Мухторхон бундай истеъдодли одамлар билан учрашигандан анча вақтгача ўзида йўқ хурсанд бўлиб юрди, унинг юраги гўё янги қувват манбаидан кучга тўлгандай эди, бу куч унинг фикрини қўзғотиб, қизиқарли ният ва режалар туғдирди. У ўз ҳаётида ҳеч кимга, ҳеч қачон ҳасад қилмаган. Бирор янги истеъдодни кашф этганидан астойдил севинарди, ўзининг бутун оғриқ-эътибори, таъсир доираси билан актёрга унинг ижод қилишидан, инсоннинг маънавий дунёсини бойитишдан чарчаб ҳоримаслиги учун ҳаётда ўз ўрнини мустаҳкам эгаллаб олишида ёрдам беришга интилар эди...

Майдонни кесиб ўтиб, улар қуёшнинг олов селидан қайрағоч соясига яширинишди.

— Иззатни ўқидингизми? — деб сўраб қолди Комил кўзларини айёрона қисиб, Мухторхондан.

— Ажойиб асар бўлибди! Аммо, уни бир ўзи ёзмаган экан, — деди Мухторхон, — буни мен билмасдим.

Комил кулди.

— Уларнинг икки кишилиги сизга ёқмадимми? Икки тасини эплаш қийин демоқчимисиз?

— Йўқ, нега энди, гапга кўнадиگانлардан. Ҳамма таклифларимни қабул қилишди. Шуниси қизиқки, баҳс-лашишмади, эътироз ҳам билдиришмади. Биринчи репетиция бугун бўлади.

— Қанақасига!?

— Шунақасига! — Энди, ўз навбатида Мухторхон тантана қиларди. — Учрашувга тайёргарликни ким олиб боргани менга номаълум деб ўйлайсизми? Мен бу ҳолни ҳисобга олиб, пьесани дарҳол ишга тушириб юбордим.

— Мен сизни азбаройи ҳурмат қилганимдан, уларнинг тафтини бир оз босиб қўйдим, — деди Комил ўсал бўлиб. — Сизнинг қисқа, лекин лўнда маслаҳатларингизга диққат қилиброқ қарашсин, — дедим.

— Алишер Навоий роли Мансурга топширилган, — деди Мухторхон. — Кўриб турибсизки, сизнинг бу яширин фикрингизни ҳам ўқиб олдик.

Ҳаммалари кулиб юборишди ва бекат томон юришди, чунки қўнғироғини жиринглатиб трамвай яқинлашмоқда эди.

Бирдан Мамажон Мухторхон томон энгашиб, секингина:

— Устоз, мен институтдан кетишингиз боисини тушундим, — деди.

— Фақат илтимос, ўз тахминларингизни овоза қилиб юрманг! — деди Мухторхон, унинг қулоғига пичирлаб, Нигоранинг трамвайга чиқишида ёрдамлашаётган Комил томон боши билан имо қилиб.

Учинчи бекатда Мухторхон Нигора билан вагондан тушиб қолишди. Тўрт қаватли бинонинг йўлагига кириб, кенг зинадан иккинчи қаватга кўтарилдилар. Уларнинг эшигига суянганча шундоққина ерда Ҳусайн мудраб ўтирарди. Унинг ёнида солдатларнинг қопчиги ётарди. Қадам товушини эшитиб, Ҳусайн ирғиб ўрнидан турди. У ўша-ўша девқомат, кенг елкали эди. Гимнастеркасида учта жанговар нишон ялтираб турарди.

— Тирик!.. Тирик қайтибсан! Сени қанчалик зориқиб кутдим, — деди Мухторхон, овози тўлқинланиб, кейин Ҳусайн томон отилди.

Ҳусайн уни қучоқлаб, худди ёш боладек кўтариб кўксига босди.

III

— Чойингни ичмабсан? — тўсатдан Ҳусайннинг овози яқиндан эшитилди.

Мухтор чўчиб тушди. У яна кўзгудаги бутун «мизансцена»ни аниқ кўрди. Фақат Ҳусайн негадир унинг

ёнида, қўлида пушти ранг гулбарглар сурати чизилган чинни чойнак ушлаб турарди.

— Сенга чой ёқмадимми? Асл ҳинд чойидан дамловдим... Афсус совиб қолибди... Ёмғир қуйиб ётибди, чордоққа чиқиб келдим. Томнинг бир-икки ери тешилибди, кундузи шифер қўйган эдик, менга негадир яна чакка ўтаётгандай туюлди.

Мухторхон Ҳусайннинг чордоққа қачон чиқиб, қачон тушганини ҳам билмади, ундан олдин нима деганини ҳам эшитмади. Аммо қўли иссиқ чойнакка беҳос тегиб кетгани эсида.

У соатига қаради. Роппа-роса ўн икки. Ҳусайн томга чиқиб кетганига бор-йўғи ярим соат бўлиб, бу вақт ичида эса, унинг кўз ўнгидан бутун ҳаёти бирма-бир ўтди!

— Мен кетақолай энди... Балким Нигора хавотир олаётгандир, — деди у ёмғирпўшини кияркан.

— Шошмай тур. Иккита бола залда машқ қилишяпти, сен томонингда туришади, йўл-йўлакай ташлаб ўтишади. Ҳозир уларни чақираман, — деди-да, нағалли этигини тақиллатиб, Ҳусайн йўлак бўйлаб кетди, унинг полига ҳам вестибюлдагидек юппоқ мраммар ётқизилган эди. Мухторхон қиличбозларнинг машқларини жўришга қизиқиб, Ҳусайннинг ортидан эргашди.

Уқув театрининг эшиги лағг очиқ, у ердаң қиличларнинг жаранг-журунг овози эшитилар эди.

Зал нимқоронғи, саҳнани шифтдаги чироқлар ёртиб турар, спортчиларнинг тўқима кийимидаги иккита ёш йигит жон-жаҳдлари билан қиличбозлик қилардилар. Чап томондагиси новча, келишган, қора сочлари елкасига тушган, юзи чиройли; ўнг томондагиси, у ҳам баланд бўйли, аммо қорин қўйганроқ, боши тепакал эди.

Ҳусайн уларни чақирмоқчи бўлиб, кафтини карнай қилиб оғзига олиб борган эди ҳамки, Мухторхон унинг тирсагидан тортиб, секингина деди:

— Шошма. Бир оз кўрайлик, жуда қизиқ экан!

Йигитлар терлаб-пишиб машқни давом эттирардилар.

Узун сочли йигит ҳамласи муваффақиятли чиққанда, севиниб кетар, кўзлари чақнаб, ҳайқириб юборар эди; ниҳоят рақибини у бутунлай ҳолдан тойдириб, бурчакка қисиб қўйди, тепакал илтижо қилгандай:

— Бобораҳим, танаффус! Мен қора терга тушиб кетдим, — деди. Улар пўтали сочиқларини олиб артинишар экан, қаттиқ ҳарсиллар эдилар.

— Балки бугунга етар, а? — деди тепакал йигит. Узун сочли йигит ҳам рози бўлиб, бошини лиқиллатди.

Шу ерда, сахнанинг ўзида улар кийна бошладилар.

— Булар ким? — деб сўради Мухторхон пичирлаб.

— Бобораҳим институтни ўтган йили тамомлаган, ана униси эса Мирзаполвон, тренер бўлиб ишлайди... Умуман, студентларни муштлашишга ўргатади, — деди Ҳусайн.

— Ўтган йили диплом спектаклида мен уни кўрмагандим. Эсимда, «Айбсиз айбдорлар»ни қўйишган эди...

— Ҳа,ҳа, тўғри. Ушанда сен ўз театрингга битта ҳам актёр олмагандинг!... Бобораҳим эса, бош қаҳрамон бўлган. Қимни ўйнаганини биласанми: Григорий Незнамовни! Бироқ спектакл олдидан бетоб бўлиб қолган, шундай деб эълон қилишган, кейин бошқаси ўйнаган... Вилоят театрига юборишувди, бормади. Унинг қарамоғида иккита бола бор — укаси ва синглиси. Онаси қазо қилган, отаси урушда ҳалок бўлган... Тошкентдаги ҳеч қайси театр олмаган. Қандайдир клубда ҳаваскорлик қилади. Яшаш керак-ку, ахир, яна болаларни оёққа турғизиш лозим... Сизларнинг ишларингизга кўп ҳам тушунавермайман. Бироқ яхши эслайман — репетиция бўлаётганида, бутун институт, ҳатто фаррош хотинлар ҳам шу ерда, залда тўпланишар, Бобораҳимнинг ўйинини томоша қилишарди.

Ҳошим деган профессор, ўз қулоғим билан эшитганман, уни ғўра деб ҳақорат қилган. Курсдошлари эса уни жуда ҳурматлашарди. Мана ўзинг ўйлаб кўр — ким ҳақу, ким ноҳақ. Кунлардан бир кун шу тренер билан кечалари машқ қилишга рухсат беришимни сўраб келибди. Менга нима, ана зал, ейлиб қолармиди! Бу боланинг кимлигини биламан-ку.

Семиз, юзи ялтиллаган профессор Ҳошимни Мухторхон ёқтирмасди. Илгари актёр бўлган бу одам сахнада ўзини кўрсата олмаган, асосан чакана ролларни ўйнарди. Кейин педагог бўлиб ҳам бунинг ўрнига қўя олмади. Шу сабабдан Мухторхон унга юксак унвон берилганлиги ҳақидаги хабарни газетада ўқиб, ҳангу манг бўлиб қолди. Ношуд одам юридик жиҳатдан тан олинган эди: ҳақиқатан ҳам бу телва-тескари дунёнинг ишларига тушуниб бўлмайди.

Яна шу одам ўзгалар тақдирини ҳал этар эди, ўрта-миёналикни кўкларга кўтарар — чунки унинг ўзи бундан баландликка қурби етмасди, истеъдодга зомин бўларди, чунки уларни тушунмас, уларга етолмасди. Шунинг учун улар бунга хавфли туюларди. Уларнинг олдида Ҳошим арзимас бир нарса кўринарди.

Бобораҳим кийиниб бўлди.

— Бирор нарса ўқиб берсанг-чи! — деб тортиниброқ сўради ундан тренер, кейин залга тушиб, биринчи қаторнинг ўртасидаги жойга ўтириб олди.

Бобораҳим рояль устидаги кўк сатиндан тикилган ёпиқни сидириб олди-да, елкасига ташлаган эди, ёмғир-пўш бўлди. У худди ҳассага суюнгандай қиличга иккала қўли билан таянди, ўйчан нигоҳини ғира-шира залга қаратиб, аста бошлади.

Тирик қолмоқ ё ўлмоқ? Шудир масала!

Қайси бири булардан бизга муносиб?

Шу дилзор фалакнинг таҳқирларига
Шикоятсиз — шиквасиз чидаб турмоқми?

Йўқса, унга рад-бадал бериб кўзгалмоқ.

Қурол олиб ё енгмоқ, ё маҳв бўлмоқми?

Улиш... Унутилиш. Масала тамом.

Тавимизга ўралган минг-минг ташвишнинг

Занжирин илол — абад узади ўлим.

Зотан дилнинг азамат армони шуки!

Улмоқ — ғафлат тушида ухламоқ демак.

Мухторхон охирги қаторлардан бирида ўтирган бўлишига қарамай, йигитнинг рангсиз чироқ нурида пича сарғайган юзини аниқ кўрарди; унинг юзи чўзинчоқ, бурни ингичка, лаблари бежирим, айниқса иккита йирик бодомдай катта кўзлари кўҳлик эди. — Овози ёқимли, тили ширин экан, — деб кўнглидан ўтказиб қўйди. — Юзи ҳаракатчан... Шундан бир нарса чиқади!

Мухторхон ўрнидан турди, Ҳусайинни эргаштириб саҳна томон интилди.

Бобораҳим ўз сарпосини ечиб, роялнинг устига ёпиб қўйди. Орқасига ўгирилиб, биринчи қаторда ўзининг тренери билан қизгин гаплашаётган паст бўйли Мухторхонга кўзи тушди.

У зинадан пастга югуриб тушиб, уларнинг олдига келди-да, қимтинибгина салом берди.

Мухторхон унинг қўлини қисди.

— Аравачали мотоциклда кетамиз. Ўлжага олинган машина! Битта ҳарбийдан сотиб олганман, — деди тренер, машҳур режиссёр билан танишганидан боши осмонга етиб. — Сиз эшикка бораверинг, мен ҳовлидан чиқаман.

Ўз уйи олдида Мухторхон аравачадан тушди ва Бобораҳимга қараб деди:

— Эслаб қолдингизми? Иккинчи қават, ўн бешинчи квартира. Соат ўн бирда кутаман!

Мухторхон ҳар қачонгидан эрта уйғонди, ҳали қоронғи эди. У ҳафсала билан соқолини узоқ қирди. Кейин ўзининг яхши кўрган атирини сепиб, кабинетдаги стол устини китоб ва қоғозлардан тозалади, Қандайдир куйни хиргойи қилиб, ёқаси оҳорланган тоза оқ кўйлак кийди, хох-хол гулли қора галстугини бўйнига тақди, ўзининг қалин ўсиқ сочларини тараб, костюмини кийди. Тортмадан оқ батист дастрўмолчани олди, сал эди, бир силкитиб, иккита бармоғи билан кўкрак чўнтагига тиқди. Қираверишдаги катта кўзгуга ўзини солди, у ёқ-бу ёғини айланиб ташқи кўринишидан кўнгли тўлди: костюми қоматига ёпишиб турарди.

Нигора уни диққат билан кузатар экан, нима бўлаётганлигига тушунмас эди. Деярли бир йилдан бери унинг эри одамови бўлиб қолган, ҳеч ким билан гаплашмас, ҳеч кимни қабул қилмасди. Индамас бўлиб қолганди... Мусибат бутун умидларини гўё шип-шийдон қилиб кетган эди.

Мусибат тўсатдан келди. Уша оқшом Мухторхон уйда пьеса ўқиб ўтирган эди. Бирдан телефон жириглади. Нигора ётоқхонадан шиппагини шапиллатиб чиқиб, трубкани олди. У аввалига ниманидир баланд овозда қайта-қайта сўради, кейин пичирлашга ўтди. Мухторхон қанчалик диққат билан қулоқ солмасин, бирорта сўзни ҳам англай олмади. Қулоқ солишни бас қилиб, пьесани ўқишга киришиб кетди.

— Бурхон қўнғироқ қиляпти... қандайдир у ғалати, — кутилмаганда Нигоранинг овози эшитилди.

Мухторхон бошини кўтариб, эшик кесакисига суяниб турган хотинини кўрди: ранги докадек оқарган, кўзлари нурсиз.

«Унга нима қилди? Наҳотки бетоб бўлса?» — Мухторхон телефон томон юраркан, хавотирланиб кўнглидан ўтказди.

Мухторхон телефон трубкасига қараб, томоқ қирган ҳам эдики, у ёқдан Бурхон хўнграб йиғлаб юборди.

— Устоз!... Мени эшитяксизми, устоз! Ҳозиргина Мансур ўлди!

Мухторхон ўзини йўқотиб, қўлида трубкани қаттиқ қисган ҳолда, аппаратга бир неча дақиқа тикилиб қолди. Кейин Бурхоннинг йиғиси эшитилаётган телефон трубкасини бирдан столга улоқтирди, оёғига туфлисини кийди, эшикни қаттиқ тортиб, кўчага учиб чиқди.

Кеча ойдин эди. Чироқларнинг ёруғ нурига чўмилган кўчалар кимсасиз. У бутун йўл бўйи югуриб борди, нафасини ростлаш учун бир дақиқа ҳам тўхтамади, ваҳоланки, юраги мана ҳозир кўксини ёриб чиқиб, ўзи тош йўлга йиқилиб тушгудек бўлиб қолган эди.

«Бўлиши мумкин эмас! — деди фикран жонҳолатда Мухторхон. — Бурхон янглишган...»

Театрга икки қадам қолганда момоқалдироқ гумбурлади, Мухторхон худди яралангандай тиз чўкиб, инграб юборди:

— Нега? Нима учун!..

Ёмғир қуярди, бир зумда унинг юзларигача ҳўл қилиб юборди.

Мухторхон ўрнидан турди, гандираклаб, театрнинг орқа эшиги томон юрди. Унинг кўриниши даҳшатли эди. Шунинг учун қоровул афти-ангорига лой сачраган, азоб-уқубатдан ўртаниб кетган, ҳаммаёғи шалаббо одамни бемаҳалда кўриб, қўрқиб кетди-да, ўтирган стулини кўтариб, эшик орқасига беркинди, уни ичкаридан тамбалаб қўйди.

Темир тамбанинг ғижирлаши Мухторхонни ҳушига келтирди. У ён-верига қаради, қоронғилик пардасига бурканган театрнинг ҳайбатли биноси унга катта деразаларнинг қоп-қора кўзлари билан ёвқараш қилиб тургандай туюлди. Бу деразалар ичида энди Мансур йўқ ва бунинг учун Мухторхон гуноҳкор қилинаётгандай эди.

У орқасига бурилди, бўйнини қисиб театрдан нари кетди.

— Ортиқ чидай олмайман... — дея пичирлади Мухторхон. — Бардош беролмайман, инсон юраги фарзандидан икки бор ажралишга қодир эмас. Нега тақдир яшаши лозим бўлган одамдан жудо қилади. Санъатни барҳаёт этувчи томирни худди атайин ўзиб ташламоқчи бўлгандек... Истеъдодни энди барқ уриб гуллаган пайтида сўндирса-я...

Юриб бораркан, юраётганини, қаёққа қараб кетаётганини билмасди. Қаердадир, Шайхонтоҳурда, унинг боши айланди. Бир неча дақиқа ўзини тубсиз жарга йиқилиб тушаётгандек ҳис қилди. Агар уни аллакимнинг бақувват қўллари ушлаб қолмаганида, ҳақиқатан ҳам йиқилиб тушарди. Бу Ҳусайннинг қўллари эди.

У Мухторхонни ёш боладай бағрига босиб, меҳрибонлик билан пичирлади: .

— Қадрдоним... жигарим...

Ўз ўғлининг ўлиmidан кейин Мухторхон бундай оғир мусибатга дуч келмаган эди. Оғир дард уни ётқизиб қўйди. Мухторхон даҳшат, қайтариб бўлмас жудолик алами ва азоб-уқубати акс этган кўзларини катта-катта очиб, алахларди, ўзини ақлдан озаётгандай ҳис қиларди.

Дард узоқ давом этди. Аммо Мухторхон уни енгиб чиқди. Бироқ дард бари бир унинг қалбида ўчмас из қолдирди. У авваллари ҳам камгап эди, энди бўлса умуман индамас бўлиб қолди. Унинг чеҳрасини очиб юборадиган айёрона табассуми ғойиб бўлди.

Мана бугун эса, Мухторхон уйига кўтаринки руҳ билан кулиб кириб келди.

— Нигорахоним, илтимос, хонамдаги кичкина столчага дастурхон қилсангиз. Ўзингиз билгандай, чиройли қилиб! Уч кишилик бўлсин. Мен, сиз ва жуда ҳурматли бир меҳмон. Мен уни сиз билан жоним билан таништириб қўяман, — деди Мухторхон, хотинининг қўлини ўпиб. Кейин қўшимча қилди: — Мен сизни энг чиройли кўйлагингизда кўришни истардим.

«Неча йил бирга яшаймиз-у, у ҳамон «сиз» дейди-я», — Нигора эридан мамнун бўлиб, мулойим жилмайди.

У эшикдан кираверишда ўнг томонга ўрнатилган нақшинкор столга бир чинни лаганда тўлдириб қирмизи олмалар, нашвати ноклар, биллур идишчаларда олча, беҳи, сариқ гилос, ўрикдан қилинган мурабболар, ширинликлар, духовқада иситилган пссиқ нонлар, шўрданак, қовурилган нўхат қўйди.

Бир неча қадам нарига ўтиб, ўзи безаган дастурхонини диққат билан кўздан кечириб, ишидан мамнун бўлди.

Нигора ётоқхонада сочини иккита қилиб ўриб, бошига чамбарак қилиб турмаклади: қайтарма ёқа, кўкраги хил очик, майин пушти ранг ҳарир кўйлак уни ёшартириб юборган эди.

— Оҳ, қандай гўзал аёл! — хитоб қилди Мухторхон.

Нигора эрининг эҳтиросли, ошиқона нигоҳидан уялиб, ерга қаради, у ёшлигида Нигорага худди шундай суқла-
ниб тикиларди.

Йўлакда қўнғироқ жиринглади. Мухторхон эшикни очди.

— Танишинг, меҳмонимиз! — Мухторхон йиғитни хотинига таништирди.

Бобораҳим анчагина эскирган, аммо ҳафсала билан дазмолланган костюм кийиб олган, калта келиб қолган энглари ва шунингдек калта шими меҳмонни ёш ўсмирга ўхшатиб қўйганди.

Улар юмшоқ креслоларга ўтирдилар, Нигора чой узатиб, меҳмонни дастурхонга даъват этди.

— Бобораҳим, мана қоғоз-қалам. Ариза ёзинг!—деди бирдан Мухторхон. — Ҳа, ҳа! Директорнинг номига, сизни театр труппасига қабул қилишини сўраб ёзинг.

— Аммо... сиз мени... — Бобораҳим довдираб қолди.

— Сиз актёрсиз. Тўғрими? Мен режиссёр сифатида сизни ишга таклиф қиляпман, — Мухторхон унинг гапини бўлиб, Нигорага шўхлик билан кўз қисди. — Ёзинг!

Бобораҳим, ҳаяжонланиб, қизариб-бўзариб, қалам тебрата бошлади. У ҳаяжондан ҳатто терлаб ҳам кетди.

— Мана, «Бой ила хизматчи» постановкасининг режаси билан режиссёр талқинидаги нусха. Гофир ролин и ўрганиб чиқинг, — деди Мухторхон, Бобораҳимнинг олдига биринчи папкани қўйиб. — Бу эса «Айбсиз айбдорлар»... Билишимча, Незнамовингиз амалга ошмай қолган!... Биринчисини янгитдан қўямиз, иккинчисини — Незнамов билан эса, эски танишсиз, унга сизни қўшиб қўямиз.

— Ҳа-а-а-а, мана қаерга яшириниб олибсизлар! — дея кабинетга Ҳусайн урушдан кейин эгиндан қўймай юрадиган солдатча формасида кириб келди, фақат бошига дўппи кийиб олган эди. — Файтун тайёр, эшик тагида, — деди у ва майиз солинган ликобчани қўлига олиб, ўзининг катта кафтига ағдарди, хонада у ёқдан бу ёққа юриб, биттадан оғзига майиз ташлай бошлади. Ҳусайн Боббораҳимга қараб, худди эски танишлардай дўстона жилмайиб қўярди.

— Хўш, кун тартибини белгилаб олайлик, ҳозир Бобораҳимнинг уйига борамиз, у ердан театрга, кейин кун бўйи сеникида бўламиз, Ҳусайн. — деди Мухторхон. Бобораҳимга қараб қўшимча қилди: — Мен ёш дўстимнинг қаерда ва қандай яшаётганини кўриб қўйишим лозим!

— Тасдиқлайман! — Ҳусайн худди муҳр босгандай, қўлини столга уриб қаттиқ хохолаб кулиб юборди.

Кўчада қанотлари лакланган, йиғма соябонли ҳақиқий файтун турар эди. Унга қўшилган саман от бетоқат бўлиб ер тепинарди. Мухторхон билан Нигора юмшоқ ўриндиққа ўтиришди. Бобораҳим уларнинг рўпарасидаги тахтага ўтирди, Ҳусайн ўз курсисига жойлашиб олди, жиловни қўлига ушлаб, «Олға!» деб қаттиқ қичқирди.

Ўқчи маҳалласи жинкўчаларининг бирида, хиёл қийшайган кенг нақшинкор эшик олдида Ҳусайн файтунни тўхтатди.

Ҳаммалари ёғ тушса ялагундек қилиб супирилган ҳовлига кирдилар, ҳовли кичкина, чор бурчак шаклида, ҳовли этаги олди айвонли пахса уй, айвон томи остидан кўк вири ёрилиб, кўчиб кетган иккита дераза ташқи оламга панадан мўралагандек қараб турарди. Унгдан чапга қараб ҳовлини тўғри чизикдай торгина ариқ кесиб ўтган. Унинг иккала четига райҳон экилган. Айвон олдида шохлари тарвақайлаб, пўстлоғи тарам-тарам ёрилиб кетган нок гуллаб ётарди.

Биринчи бўлиб ҳовлига кирган Бобораҳимни қаршилаб, озода кийинган саккиз ёшлардаги бола ва олти ёшлардаги қизалоқ севинч-қувонч билан кутиб олди-да, югуриб келиб акаларининг бўйнига осилишди.

Бобораҳимникида кўп ўтиришмади. Болаларни файтунга ўтқазиб, Хадрага жўнашди. Катта-катта деразали баланд бино — трамвай паркиннинг дирекцияси олдида Мухторхон Ҳусайнни тўхтатди. Файтундан тушди.

— Шу ерда кутиб туринглар, — деди у ҳамроҳларига ва муюлишга бурилиб, шоша-пиша Эски Жува томон юриб кетди.

У йигирма дақиқалардан кейин қайтиб келди, унинг юзида сирли табассум ўйнар эди.

— Ҳусайн, азизим, ҳайда! — дея хушчақчақ қичқирди у тўсатдан. Ҳусайн ўгирилиб, кўчани бошига кўтариб хахолаб юборди.

— Ҳабибга қандай жумбоқни тақдим этганингни тасаввур қиляпман! У тонг отгунча ухламай чиқади, бутун театрни остин-устин қилиб юборади.

Мухторхон фитначилардек Ҳусайнга қараб кўзини қисди.

— Ҳабиб қотиб қолди. Биласанми, шунча йилдан

бери уни танийман-у, бугун биринчи марта тутоқиб кетди:

— «Қўйнимни пуч ёнғоққа тўлдиряпсиз!» — дейди. Бу, яъни, сиз, Бобораҳим, пуч ёнғоқ эмишсиз! Ҳа-ҳа-ҳа! «Сиз мендан розилик сўрамайсиз! Буйруқлар берасиз, мен бўлсам, қулдай кўр-кўрона сизга бўйсунаман. Сиз мендан пулинг борми, йўқми деб сўрамайсиз, фақат қароқчилардай «Чўз!» дейсиз». Бу, яъни, мен, қароқчи эмишман. Ҳа-ҳа-ҳа!..

Файтун энгил чайқалиб, тош йўлдан ғилдираб борарди.

Улар Сассиқҳовуз, Каттаҳовуз, Дарвозадан ўтдилар ва ниҳоят сершовқин, ғала-ғовур Кўкчага етиб келдилар.

Ҳусайн бозордан бир талай иссиқ нон олди, Мухторхон қип-қизил худди шишадай мусаффо хўрозқандлар харид қилди, болалар уларни олиб, шу ернинг ўзида ялай бошладилар.

Улар ҳовлига кириб келишганда, тўлагина қаддиқомати келишган аёл — Ҳусайннинг хотинидан бўлак уйда ҳеч ким йўқ эди.

Йўл-йўлакай болалар билан дўстлашиб олган Ниғора уларни боққа бошлаб кетди. Гулга кўмилган шафтоли, олча, олма дарахтлари афсонавий улкан гулдас-таларга ўхшаб кетарди. Атроф жимжит, фақат асалариларнинг ғувиллашию, кўкда тўрғайнинг сайраши эшитиларди. Мухтор билан Бобораҳим ҳам боққа киришди. Киришди-ю, ўша ерда то қош қорайгунга қадар қолиб кетишди. Улар гоҳ хотиржам, гоҳ тўлқинланиб баҳслашардилар. Нима ҳақда? Спектакль арафасида актёр билан режиссёр нима ҳақда гаплашиши мумкин? Мухторхон ўзининг учинчи ўғлини тарбиялай бошладди.

Улар уйга қайтаётганларида осмонда дастлабки юлдузлар милтиллай бошлаган эди.

Болалар қўлда ухлаб қолишди.

Шу бугундан бошлаб ва кейинги уч йил ичида уйда, театрда Мухторхоннинг бир дақиқа ҳам бўш вақти, бир соат ҳам ҳаловати бўлмади.

Куннинг биринчи ярмида у уйда ишлар, янги постановкаларнинг режасини тузарди, иккинчи ярмида театрда актёрлар билан репетиция ўтказар, рассомларнинг хомаки нусхаларини, бастакорларнинг ишларини маъқуллар ёки рад этарди.

Бобораҳим Ғофирни ҳам, Григорий Незнамовни ҳам

муваффақият билан уинади. Энди унинг иштирокисиз бирорта спектакль ҳам ўтмасди.

Ниҳоят, мана навбат Гамлетга келди.

Унинг афишаларда пайдо бўлиши томошабинлар учун ҳам, санъатшунослар учун ҳам, матбуот учун ҳам қутилмаган ҳол эди. Битта ҳам мусоҳабада Мухторхон Гамлет тўғрисида, лоақал бир оғиз бўлса ҳам гапирмади. Бу тўсатдан рўй берган портлашга ўхшар эди.

Премьерага билетлар қандайдир бир соатлар ичида сотилиб бўлди. Ўзида йўқ хурсанд Ҳабиб, кабинетда тинмай жиринглаб турган телефондан яширинарди.

Спектакль одатдагидек роппа-роса кеч соат етти яримда бошланди. Ҳар бир парда гулдирос қарсақлар билан якунланарди.

Мухторхон ўз ложасида, унинг ҳаяжонини ҳеч ким сезмаслиги учун ўз одатича орқада ўтирарди. Байрамдагидай ясаниб олган Нигора билан Ҳусайн олдинда, пастда ложа тўсиғи ортида бутун бир зал одам нафасини ичига ютиб, ҳайратланиб, саҳнадан кўз узолмасди.

Эртаси кuni Мухторхон Бобораҳимни уйига таклиф қилди.

— Сиз, ўғлим, бир неча пьесада ўйнадингиз. Яхши спектакллар чиқди. Энди «Отелло»га навбат етди. Мана, матннинг таржимаси! Матн аъло даражада қилинган. Ишга киришинг!

— Устоз, аммо сиз ўзингиз бунинг устида ишлашга тайёргарлик кўраётгандингиз! — деди Бобораҳим, шошиб қолиб.

— Бу ёруғ дунёни ҳали кўзларим кўраётган экан, мен ўзимнинг мушкул, гоҳида юрагимда санчиқ пайдо қиладиган ишимни якунлаб олсам дегандим. Ҳаётимнинг бир неча йилини бағишлаган ишим охирлаб қолган... Фақат узукка қимматбаҳо тошдан ясалган кўзни ўрнатиш қолган.

Бобораҳим Мухторхоннинг бир сўзлилигини, ўз қароридан қайтмаслигини билиб, унга деди:

— Ўзимга Кассио ролини олсам майлими?

Мухторхон розилигини билдирди.

Бобораҳим «Отелло» устида бутун йил давомида ишлади. Мухторхон уни диққат билан кузатар, унинг ишига аралашмас, уялмасин деб репетиция пайтида кўринмасди.

У премьерарага ҳам келмади — тоби қочиб қолди. Уни радиодан эшитди.

бир-бирларини қучоқлаб, табриклай бошладилар, кейин Бобораҳимни ўраб олиб, гуллар ёғдирдилар, қўлини қисишиб қутладилар. Шу пайт бирдан саҳнага Хусайн кириб келди. Ҳамма хавотирланиб, бир-бирига олазарак қараб қолди.

— Мухторхон спектаклдан кейин сизга бу қилични... Гамлетнинг қиличини топширишимни сўраган эди, — деди Хусайн, ўз жангчисининг жароҳатини муносиб тақдирлаётган лашкарбошидай қилични Бобораҳимга узатаркан.

Бобораҳим тиз чўкди, иккала қўли билан қилични олди, шунда унинг дастасидаги прожектор нурида ялтираб кўринган ёзувни кўрди: «Мен энди хотиржамман».

Мухторхон икки кундан кейин тўсатдан юрак хуружидан вафот этди.

Бир ой ўтгач, Нигора ҳам сўнди, унинг юраги ёлғизлик азобини кўтаришга қодир эмасди.